

Wielofunkcyjność rolnictwa na cennych przyrodniczo obszarach wiejskich o rozdrobnionej strukturze agrarnej

Multifunctionality of agriculture in naturally-valuable rural areas with fragmented agrarian structure

Ryszard Kata, Dariusz Zajac

Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Ekonomii

Streszczenie. W pracy podjęto problem wielofunkcyjności rolnictwa na cennych przyrodniczo obszarach wiejskich położonych w Polsce Południowo-Wschodniej, tj. w regionie o rozdrobnionej strukturze agrarnej. Zaprezentowano formy wielofunkcyjności gospodarstw rolnych oraz sposoby dostosowywania się rolników do cech środowiska przyrodniczego. Przedstawiono także czynniki stymulujące i ograniczające rozwój wielofunkcyjności gospodarstw rolnych działających na obszarach prawnie chronionej przyrody. Źródłem materiałów empirycznych były dane GUS oraz wyniki własnych badań ankietowych wśród właścicieli gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą w Polsce Południowo-Wschodniej. Wykazano, że na obszarach wiejskich objętych ochroną przyrody rolnicy w większym stopniu niż na innych terenach dostosowują swoją aktywność gospodarczą (rolniczą i pozarolniczą) do walorów środowiska przyrodniczego.

Słowa kluczowe: indywidualne gospodarstwa rolne • wielofunkcyjność rolnictwa • cenne przyrodniczo obszary wiejskie • rozdrobniona struktura agrarna

Abstract. The study addresses the issue of agricultural multifunctionality in naturally-valuable rural areas in South-Eastern Poland, which is a region with fragmented agrarian structure. The paper presents the forms of multifunctionality occurring in agricultural farms, and the ways in which farmers adapt to the features of the natural environment. It also describes the factors that stimulate or restrict the development of multifunctionality in the case of farms operating in areas with legally protected nature. The sources of materials were the data from the Central Statistical Office, and the results of a survey of farms involved in non-agricultural business activities in South-Eastern Poland, conducted by the authors. It was found that farmers from rural areas under nature protection show a greater willingness to adjust their business activity

(agricultural and non-agricultural) to the values of the natural environment than those from other areas.

Keywords: private farms • multifunctionality of agriculture • naturally-valuable rural areas • fragmented agrarian structure

Wstęp

Ogromnie zróżnicowane obszary wiejskie Europy uznaje się za unikatowe, wymagające ochrony dobro kulturowe, ekonomiczne i społeczne. Fakt, że tereny te to niemal wyłącznie ziemia użytkowana rolniczo i lasy, wywiera silny wpływ na krajobraz europejski. Rolnictwo europejskie jest zatem podstawowym łącznikiem między społeczeństwem a środowiskiem, a rolnicy mają do spełnienia misję „strażników przyrody” na obszarach wiejskich. Istotną kwestią w Unii Europejskiej jest więc rola rolnictwa nie tylko jako działu gospodarki produkującego żywność i surowce rolnicze, ale również jako sektora pełniącego szereg innych bardzo ważnych funkcji pozaprodukcyjnych, dlatego poszukuje się nowych koncepcji rozwoju rolnictwa, które by to uwzględniały. W literaturze taki model rolnictwa określany jest jako „rolnictwo wielofunkcyjne”, w odróżnieniu od rolnictwa silnie związanego z nierolniczymi segmentami agrobiznesu, którego główną, a często jedyną, funkcję stanowi wytwarzanie surowców rolniczych na potrzeby różnych gałęzi przemysłu rolno-spożywczego (Czudec, 2009; Maurel, 2005; Niemczyk i Niemczyk, 2001; Rizov, 2006; Rowiński, 2006; Zając, 2014).

Koncepcja wielofunkcyjnego rolnictwa opisuje model rozwoju sektora, który wydaje się szczególnie pożądany w regionach o dużym rozdrobieniu struktury agrarnej. W Polsce do regionów o największym rozdrobieniu rolnictwa, obok województwa śląskiego, należą województwa położone w południowo-wschodniej części kraju, tj. podkarpackie, małopolskie i świętokrzyskie (tab. 1). W wymienionych województwach ok. 80% gospodarstw rolnych to jednostki o powierzchni od 1 do 5 ha UR (tab. 1). W 2013 r. udział tych podmiotów w ogólnej powierzchni użytków rolnych w makroregionie wynosił 37,3%. Są to gospodarstwa rodzinne, często prowadzące ekstenywną produkcję rolną na niewielką skalę i w znacznej części na samozaopatrzenie. Wielofunkcyjność gospodarstw w regionach rozdrobnionego rolnictwa może stwarzać szansę na uzupełnienie dochodów rodziny rolniczej, która nie osiąga wystarczających dochodów z produkcji rolnej kierowanej na rynek.

Głównych zalet gospodarstw drobnych należy upatrywać nie tyle po stronie produkcji rolniczej, ile w pełnieniu przez nie licznych funkcji społecznych i środowiskowych o charakterze dóbr publicznych (Zegar, 2012). W literaturze podkreśla się, że najbardziej odpowiednim dla nich rozwiązaniem jest przyjęcie koncepcji rolnictwa wielofunkcyjnego w powiązaniu ze zrównoważonym rozwojem wsi i rolnictwa. Sedno tego rozwiązania leży w potraktowaniu ochrony krajobrazu (w tym ziemi rolniczej), zachowania bioróżnorodności oraz wspierania rozwoju społecznego na równi z produkcją żywności. W koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa wskazuje się na konieczność zachowania równowagi między celami ekonomicznymi, środowiskowymi i społecznymi. Produkcja rolna prowadzona w warunkach rozdrobnionej struk-

tury agrarnej może być źródłem relatywnie większych dochodów gospodarstw, jeżeli zostanie ukierunkowana na produkcję żywności o wysokich walorach jakościowych, tj. produktów regionalnych, wyrobów tradycyjnych i żywności ekologicznej. Artykuły żywnościowe mogą być przy tym sprzedawane w ramach marketingu bezpośredniego. Koncepcja wielofunkcyjnego rolnictwa kładzie ponadto duży nacisk na wykorzystanie zasobów czynników wytwórczych gospodarstwa rolnego do produkcji rolnej na cele nieżywnościowe, a także do rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej (Ostromęcki i Zajac, 2009).

Tabela 1. Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych według obszaru użytków rolnych (UR) w 2013 r.

Table 1. Structure of private agricultural farms by utilised agricultural area (UAA) in 2013

Wyszczególnienie / Item	Gospodarstwa wg obszaru UR (%) Farms by UAA (%)			
	1–5 ha	5–10 ha	10–15 ha	> 15 ha
Polska / Poland	52,7	22,6	10,2	14,5
Region Polski Południowo-Wschodniej South-Eastern Poland region	77,3	16,1	3,5	3,1
w tym:/ in which:				
województwo małopolskie Małopolskie Voivodeship	81,9	13,2	2,6	2,3
województwo podkarpackie Podkarpackie Voivodeship	81,4	13,4	2,5	2,7
województwo świętokrzyskie Świętokrzyskie Voivodeship	64,1	24,6	6,3	5,0

Źródło: Dane Głównego Urzędu Statystycznego

Source: Data from the Central Statistical Office of Poland

W literaturze przedmiotu wyodrębnia się różne typy obszarów wiejskich i stosuje rozmaite kryteria ich podziału. Ze względu na cechy środowiska przyrodniczego można wyróżnić obszary wiejskie posiadające szczególne walory przyrodnicze (czyli obszary cenne przyrodniczo), a w związku z tym mające także wysoki potencjał turystyczny. Dodać trzeba, że obszary wiejskie cenne przyrodniczo¹ to tereny o dużej bioróżno-

¹ W powszechnym rozumieniu tereny cenne przyrodniczo są utożsamiane z obszarami chronionymi (Cieszewska, 2008). Ma to związek z faktem, że najlepszym sposobem zachowania wartościowych przyrodniczo terenów jest objęcie ich ochroną i nadanie im statusu ochronnego. Nie wszystkie jednak wartościowe pod względem cech środowiska przyrodniczego obszary są i mogą być w przyszłości objęte formami ochrony. Obecnie tereny cenne przyrodniczo nie są zdefiniowane w aktach prawnych, chociaż pojęcie to pojawia się w ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody – m.in. w art. 6 ust. 2 i art. 14 (Dz. U. z 2004 r. Nr 92, poz. 880 z późn. zm.) – oraz w ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska – w art. 127 ust. 2 pkt 1 (tekst jednolity: Dz. U. z 2006 r. Nr 129, poz. 902 z późn. zm.).

rodności, bogate w zasoby naturalne, ale także krajobrazowe i kulturowe, zasługujące na utrzymanie w stanie względnej trwałości. Z ekonomicznego punktu widzenia są to obszary, których różnorodność biologiczna i krajobrazowa stanowi ważny czynnik wpływający na działalność gospodarczą, zazwyczaj ograniczający konwencjonalne formy gospodarowania (Czudec, 2009, 2011; Kutkowska, 2010).

Niskie dochody z produkcji rolnej, jakie uzyskuje większość gospodarstw rolnych w warunkach rozdrobnionego rolnictwa, skłaniają te jednostki do podejmowania funkcji innych niż produkcja rolna. Dla rodzin rolniczych najważniejsze jest, aby te funkcje kreowały dochód. Jedno z rozwiązań, niejako wpisujące się w koncepcję wielofunkcyjności rolnictwa, polega na podejmowaniu przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej, która stanowi alternatywne lub uzupełniające źródło dochodów rodziny rolniczej. Działalność ta, prowadzona w oparciu o zasoby gospodarstwa – ziemię, pracę, kapitał rzeczowy i finansowy – może być powiązana z produkcją rolną (przynosząc uzupełniające dochody) albo nie być z nią związana (tworząc alternatywne dochody).

Pewne wyzwanie, rozumiane w kontekście szans i ograniczeń dla rozwoju wielofunkcyjności gospodarstw (który mógłby się dokonać m.in. przez prowadzenie pozarolniczej aktywności gospodarczej), stanowi obecność obszarów cennych przyrodniczo. Jeśli obszary te są prawnie chronione, to określone regulacje stwarzają ograniczenia dla działalności gospodarczej (rolniczej i pozarolniczej)². W przypadku terenów cennych przyrodniczo, a nieobjętych ochroną, ograniczenia dla rozwoju aktywności gospodarczej wprawdzie nie wynikają wprost z regulacji prawnych, ale obiektywnie wypływają z potrzeby zrównoważonego rozwoju takich obszarów (zachowania określonego ładu przyrodniczego i społecznego)³. Na obszarach mających cenne walory przyrodnicze, a jednocześnie rozdrobnione rolnictwo, kluczowym problemem jest pogodzenie potrzeby wielofunkcyjności gospodarstw rolniczych z koniecznością ochrony przyrody.

Praca miała na celu określenie, jakie formy wielofunkcyjności gospodarstw rolnych występują na cennych przyrodniczo obszarach wiejskich. Badania w tym zakresie podjęto w Polsce Południowo-Wschodniej, tj. w makroregionie o rozdrobnionym rolnictwie. Ich celem było także poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy, a jeśli tak, to w jaki sposób, rolnicy prowadzący pozarolniczą działalność gospodarczą dostosowują wielofunkcyjność gospodarstw do cech środowiska przyrodniczego. Dodatkowo

² Chronione tereny cenne przyrodniczo są składowymi systemu ochrony przyrody w Polsce. Dla niektórych z nich – najcenniejszych przyrodniczo obszarów (parków narodowych, parków krajobrazowych, rezerwatów przyrody, obszarów Natura 2000) – ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2004 r. Nr 92, poz. 880 z późn. zm.) wskazuje konieczność sporządzania odrębnych dokumentów planistycznych, tj. planów ochrony regulujących sposób ich użytkowania. Dla pozostałych form ochrony przyrody (obszarów chronionego krajobrazu, użytków ekologicznych, zespołów przyrodniczo-krajobrazowych i in.) sformułowano dość ogólną listę zakazów i nakazów dotyczących ich użytkowania. Należy podkreślić, że w tym drugim przypadku nie wskazano sposobu uwzględniania tych zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (Cieszewska, 2008).

³ Uwzględnienie obok ekologicznych także społecznych aspektów tej kwestii wskazuje na społecznie zrównoważony rozwój obszarów wiejskich (Zegar, 2012).

podjęto próbę ustalenia, jakie czynniki, w szczególności te związane z cennością przyrodniczą obszarów wiejskich, stymulują, a jakie ograniczają rozwój wielofunkcyjności gospodarstw rolnych.

Materiał i metody

Materiał empiryczny stanowiły dane z Powszechnego Spisu Rolnego 2010 i Banku Danych Lokalnych GUS oraz wyniki badań ankietowych wykonanych w 2011 r. Sondażem diagnostycznym przy użyciu kwestionariusza wywiadu objęto rolników-przedsiębiorców, tj. właścicieli indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących dodatkowo pozarolniczą działalność gospodarczą, na terenie trzech województw Polski Południowo-Wschodniej: świętokrzyskiego, małopolskiego i podkarpackiego. Badaniami ankietowymi objęto 62 rolników-przedsiębiorców będących właścicielami gospodarstw zlokalizowanych na obszarach cennych przyrodniczo, tj. w gminach, w których obszary prawnie chronione stanowią powyżej 80% ich ogólnej powierzchni⁴. Badania ankietowe miały charakter badań częściowych (reprezentatywnych) – zastosowano dobór celowo-losowy. Ankietowane jednostki położone były na terenie 34 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich.

Wyniki i dyskusja

W makroregionie Polski Południowo-Wschodniej znajduje się relatywnie więcej niż przeciętnie w kraju obszarów cennych przyrodniczo i objętych ochroną (parków narodowych, parków krajobrazowych, rezerwatów przyrody, obszarów Natura 2000) (tab. 2). Można zatem sądzić, że te walory przyrodnicze szczególnie sprzyjają rozwojowi agroturystyki w omawianym regionie, jednak udział gospodarstw agroturystycznych w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych jest tutaj tylko nieznacznie wyższy od średniej krajowej (tab. 2). Odsetek ten jest stosunkowo wyższy w województwach małopolskim i podkarpackim, a niższy w województwie świętokrzyskim. Na przykładzie Podkarpacia można wszakże dostrzec istotną prawidłowość, mianowicie, w miarę wzrostu udziału obszarów prawnie chronionych w ogólnej powierzchni gmin zwiększa się odsetek gospodarstw rolnych prowadzących działalność agroturystyczną. W gminach, w których obszary chronione nie zajmują więcej niż 30% powierzchni ogólnej, udział

⁴ Wywiady kwestionariuszowe były elementem szerszych badań prowadzonych pod kierownictwem dr. D. Zająca w ramach projektu „Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich” (nr NN114191240), finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w Krakowie. Badania wykonywane w województwach świętokrzyskim, małopolskim i podkarpackim obejmowały łącznie 210 rolników-przedsiębiorców (Zajac, 2014). Kryterium doboru jednostek do próby badawczej na potrzeby niniejszej pracy było położenie siedziby gospodarstwa na obszarach objętych prawną ochroną przyrody. Stąd z ogólnej liczby 210 ankietowanych jednostek wyselekcjonowano próbę badawczą liczącą 62 rolników-przedsiębiorców prowadzących działalność na obszarach cennych przyrodniczo.

Tabela 2. Udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej gmin oraz odsetek gospodarstw rolnych ekologicznych i z pozarolniczą działalnością gospodarczą, w tym agroturystycznych (w nawiasie podano rok, którego dotyczą dane)
Table 2. Share of legally-protected areas in the total area of districts, and the percentage of organic farms and farms with non-agricultural business activity, including agritourism farms (the year to which the data relate is given in brackets)

Wyszczególnienie Item	Obszary chronione w powierzchni ogólnej (2014) Protected areas in total area (%)	% gospodarstw ekologicznych % of organic farms		% gospodarstw z pozarolniczą działalnością gospodarczą % of farms with non-agricultural business activity	
		w liczbie gospodarstw (2013) in number of farms	w areale UR (2015) in UAA	ogółem (2010) in total	agroturystycznych (2011) agritourism farms
Polska / Poland	32,5	1,8	4,5	8,1	0,5
Region Polski Południowo-Wschodniej South-Eastern Poland region	54,0	1,1	3,5	7,2	0,6
w tym: / in which:					
województwo małopolskie Małopolskie Voivodeship	52,1	1,0	3,5	11,7	0,9
województwo podkarpackie Podkarpackie Voivodeship	44,9	1,2	4,3	4,9	0,7
województwo świętokrzyskie Świętokrzyskie Voivodeship	65,1	1,1	2,5	4,9	0,3

Źródło: Dane Głównego Urzędu Statystycznego
 Source: Data from the Central Statistical Office of Poland

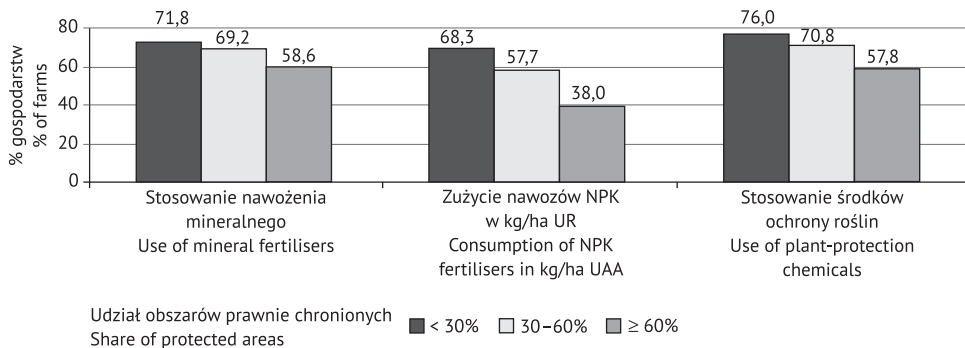
takich gospodarstw wynosi zaledwie 0,1%. W gminach, gdzie obszary chronione stanowią od 30 do 60% powierzchni ogólnej, udział gospodarstw agroturystycznych wynosi 0,6%, a tam, gdzie stanowią 60% i więcej, udział ten wynosi 4,1%. Rolnicy poprzez działalność agroturystyczną wykorzystują zatem walory środowiska przyrodniczego, uzupełniając w ten sposób dochody uzyskiwane z produkcji rolniczej. Jedną z form wielofunkcyjności gospodarstw rolniczych, przyjazną dla środowiska naturalnego, jest prowadzenie ekologicznej produkcji rolnej. Z końcem grudnia 2014 r. na obszarze badanego regionu działało łącznie 3933 certyfikowanych gospodarstw ekologicznych (1511 na Podkarpaciu, 1419 w woj. małopolskim i 1003 w woj. świętokrzyskim)⁵. Udział tych jednostek w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych nie był wyższy niż przeciętnie w kraju (tab. 2). Co znamienne, w porównaniu z rokiem 2013 liczebność takich gospodarstw zmniejszyła się o 19,2%, podczas gdy w kraju – o 6,1%. Również udział gospodarstw ekologicznych w areale użytków rolnych (na koniec 2013 r.) był niższy niż przeciętnie w kraju (tab. 2). Z badań Brodzińskiej (2010) wynika, że rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce zależy przede wszystkim od istniejących systemów wsparcia finansowego (głównie ze środków Wspólnej Polityki Rolnej w ramach programów rolnośrodowiskowych). Obecność terenów przyrodniczo cennych nie stanowi w tym zakresie czynnika decydującego o podejmowaniu takiej działalności, chociaż, jak już wspomniano, omawiana forma produkcji rolnej jest – w związku z utrzymywaniem użytków ekologicznych – pożądana z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Z końcem 2010 r. pozarolniczą działalność gospodarczą w makroregionie południowo-wschodnim prowadziło 7,2% gospodarstw rolnych (ogółem w kraju – 8,1%). Nasilenie pozarolniczej aktywności gospodarczej rolników jest więc tutaj nieco mniejsze niż przeciętnie w kraju, chociaż należy podkreślić dość znaczne różnice pod tym względem między poszczególnymi województwami makroregionu (wyraźnie na plus wyróżnia się tu województwo małopolskie).

Rodzi się pytanie, czy pozarolnicza działalność gospodarcza rolników oraz szerzej rozumiana wielofunkcyjność gospodarstw rolnych (funkcje ekonomiczne: rynkowe i nierynkowe, a także funkcje środowiskowe, społeczne i kulturowe), jest w jakiś sposób zdeterminowana obecnością przyrodniczo cennych obszarów. Z drugiej strony, interesujące jest też to, w jaki sposób rolnicy w swojej działalności rolniczej i pozarolniczej dostosowują się do walorów środowiska przyrodniczego.

Wyniki badań prowadzonych na Podkarpaciu (Ostromęcki i Zając, 2014) wskazują, że w miarę wzrostu udziału obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogólnej gmin wiejskich zmniejsza się odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych stosujących nawożenie mineralne oraz środki ochrony roślin. Podobna prawidłowość istnieje w przypadku zużycia nawozów NPK przez rolników (ryc. 1). Dane te wskazują, że rolnicy prowadzący produkcję rolną dostosowują skalę stosowania nawozów mineralnych i środków ochrony roślin do uwarunkowań środowiska przyrodniczego. Ma to zapewne jakiś związek z realizacją tych form wielofunkcyjności, które są ukierunkowane na zachowanie walorów środowiska przyrodniczego, m.in. przez udział rolników w programie rolnośrodowiskowym.

⁵ Dane Głównego Inspektoratu Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (pobrane 19.01.2016 z: www.ijhr-s.gov.pl).

Ryc. 1. Odsetek gospodarstw rolnych stosujących nawożenie mineralne oraz środki ochrony roślin w zależności od udziału obszarów chronionych w powierzchni ogólnej gmin wiejskich na Podkarpaciu

Fig. 1. Percentage of agricultural farms using mineral fertilisers and plant protection chemicals as dependent on the share of legally-protected areas in the total area of rural districts in Podkarpacie

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2010 (Główny Urząd Statystyczny)

Source: National Agricultural Census 2010 (Central Statistical Office of Poland)

Kwestię wpływu obszarów przyrodniczo cennych na prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej oraz rozwój innych form wielofunkcyjności gospodarstw podjęto w badaniach ankietowych obejmujących rolników-przedsiębiorców. Wszyscy rolnicy z badanej zbiorowości prowadzili pozarolniczą działalność gospodarczą. W przypadku 3,2% ankietowanych była to działalność niezwiązana z gospodarstwem rolnym i produkcją rolną, taka jak usługi transportowe, handel detaliczny, naprawa samochodów, usługi budowlane czy produkcja wyrobów żywnościowych. Z kolei 50% ogółu badanych obok produkcji wyrobów nierolniczych lub świadczenia usług niezwiązanych z rolnictwem prowadziło także różne formy działalności związanej z produkcją rolną (gospodarstwem rolnym). Przykładowo, gospodarstwa te świadczyły usługi transportowe i usługi rolne, sprzedawały artykuły żywnościowe pochodzące z własnej produkcji rolnej w ramach handlu detalicznego itd. Rolnicy ci zatem prowadzili działalność mieszaną, łącząc różne formy aktywności ekonomicznej – te związane z gospodarstwem rolnym i te zupełnie niezależne od produkcji rolnej. Taka mieszana działalność przeważała w badanej zbiorowości (tab. 3). Nieco mniejsza grupa ankietowanych – 46,8% – prowadziła pozarolniczą działalność gospodarczą wyłącznie powiązaną z gospodarstwem rolnym (tab. 3). Były to takie formy działalności, jak: usługi rolnicze świadczone własnym sprzętem, agroturystyka, przetwórstwo produktów rolnych, handel środkami produkcji rolnej (paszami, nawozami, środkami ochrony roślin itp.), przetwórstwo drewna i usługi leśne, akwakultura. Część gospodarstw (9,7% ogółu), działając w ramach przetwórstwa żywności, dostarczała na rynek certyfikowane wyroby żywnościowe, tj. żywność tradycyjną (regionalną) lub ekologiczną, a także regionalne wyroby rękodzieła ludowego. Znaczna grupa ankietowanych (37,1% ogółu) starała się zwiększać dochody z produkcji rolnej poprzez bezpośrednią sprzedaż produktów żywnościowych z własnego gospodarstwa rolnego. Z pewnością ma to związek z rozwo-

Tabela 3. Wielofunkcyjność gospodarstw rolników-przedsiębiorców na cennych przyrodniczo obszarach wiejskich w regionie Polski Południowo-Wschodniej**Table 3.** Multifunctionality of farms owned by farmers-entrepreneurs in naturally-valuable rural areas in the South-Eastern Poland region

Wyszczególnienie / Item	% gospodarstw % of farms
1. Prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej Non-agricultural business activities	100,0
w tym: / in which:	
a) działalność niezwiązana z gospodarstwem rolnym (produkcyjna, handlowa, usługowa) activities not related to farm (production, commerce, services)	3,2
b) działalność związana z gospodarstwem rolnym: activities related to farm:	46,8
– agroturystyka agritourism	21,0
– usługi rolnicze agricultural services	25,8
– wytwarzanie produktów regionalnych (tradycyjnych)* i ekologicznych production of regional (traditional)* and organic products	9,7
– przetwórstwo spożywcze food processing	6,5
– sprzedaż bezpośrednia artykułów rolnych direct sales of agricultural products	37,1
c) działalność mieszana mixed activities	50,0
2. Działania służące poprawie jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego Activities for improving quality of natural environment as well as protecting and shaping rural landscape	54,8
w tym: / in which:	
a) realizacja programu rolnośrodowiskowego implementation of agri-environmental programme	51,6
– produkcja rolnicza metodami ekologicznymi – agricultural production using organic methods	9,7

Tabela 3. cd. / Table 3. cont.

Wyszczególnienie / Item	% gospodarstw % of farms
b) działania służące zmniejszeniu nakładów pochodzenia przemysłowego na rzecz środków produkcji wytwarzanych w gospodarstwie activities aimed at reducing outlays of industrial origin in favour of means of production coming from farm	3,2
3. Uzyskiwanie dochodów z pracy poza gospodarstwem rolnym Earning income from work outside of farm	22,6

* produkty o chronionej nazwie pochodzenia, o chronionym oznaczeniu geograficznym lub uznane za gwarantowaną tradycyjną specjalność

* products with protected designation of origin, with protected geographical indication, or ones acknowledged as a traditional specialty guaranteed

Źródło: Badania ankietowe

Source: Questionnaire-based survey

jem turystyki i ruchu turystycznego na cennych przyrodniczo obszarach, a tym samym z występowaniem lokalnego popytu na tego typu wyroby, zgłaszanego przez turystów.

W badaniach poszukiwano odpowiedzi na pytanie, czy na obszarach wiejskich cennych przyrodniczo i rozdrobionych agrarnie rolnicy-przedsiębiorcy uczestniczą w innych – oprócz pozarolniczej działalności gospodarczej – formach wielofunkcyjności rolnictwa, a jeśli tak, to w jakich. Wyniki badań pokazały, że większość rolników-przedsiębiorców podejmuje i realizuje dodatkowe formy wielofunkcyjności rolnictwa. Najczęściej osoby te prowadzą działania służące polepszeniu jakości środowiska przyrodniczego oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu wiejskiego, głównie przez uczestnictwo w programie rolnośrodowiskowym. W ten sposób wypełniają ważne funkcje środowiskowe (ekologiczne) na tych obszarach i dobrze „dopasowują” gospodarstwa do walorów środowiska przyrodniczego⁶. Działania takie deklarowało łącznie 51,6% ankietowanych. Obok realizacji pakietów programu rolnośrodowiskowego, w tym produkcji metodami ekologicznymi, część rolników deklarowała działania służące zmniejszaniu nakładów pochodzenia przemysłowego na rzecz wykorzystania środków produkcji pochodzących z własnego gospodarstwa (tab. 3). Wymienione formy wielofunkcyjności gospodarstw są szczególnie pożądane na obszarach cennych przyrodniczo, przyczyniają się bowiem do zachowania walorów tego środowiska, w tym zwiększenia jego bioróżnorodności (Zielińska, 2013).

Ogółem, aż 96,8% badanych rolników-przedsiębiorców prowadziło aktywność gospodarczą w formach mających związek z zasobami gospodarstwa rolnego lub wprost z produkcją rolną. Wśród rolników-przedsiębiorców działających w gminach wiejskich,

⁶ Podobnie wnioski płyną z badań Kutkowskiej (2008) oraz Czudca i Zajęca (2010).

w których nie było obszarów chronionych lub obszary takie zajmowały mniej niż 80% całkowitej powierzchni gminy, udział badanych prowadzących aktywność pozarolniczą powiązaną z gospodarstwem rolnym był mniejszy, wynosił 91,2%. Co znamienne, w grupie gospodarujących na obszarach chronionych udział osób prowadzących działalność służącą ochronie środowiska przyrodniczego oraz krajobrazu wiejskiego wynosił 54,8%, podczas gdy w grupie ankietowanych z innych terenów – 34,5% (Zajac, 2014).

Rolnicy-przedsiębiorcy często podejmują dwie lub więcej dodatkowych form działalności. Zapewne wynika to z faktu, że większość rolników dysponuje drobnymi gospodarstwami rolnymi (pod względem areału użytków rolnych, ale także wielkości innych aktywów), co rodzi potrzebę zabiegania o dodatkowe, uzupełniające źródła dochodów. Także działalność pozarolnicza oparta na zasobach gospodarstwa rolnego jest często prowadzona na niewielką skalę, dlatego rolnicy muszą poszukiwać wielu zróżnicowanych źródeł dochodów. Co istotne z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, wielofunkcyjność ankietowanych jednostek (np. rodzaj prowadzonej działalności gospodarczej) nierzadko ma związek z wysokimi walorami przyrodniczymi obszarów wiejskich.

W badaniach starano się ustalić, jakie czynniki, zdaniem rolników-przedsiębiorców, stymulują, a jakie ograniczają rozwój wielofunkcyjności gospodarstw rolnych na cennych przyrodniczo obszarach wiejskich. Chodziło przy tym o czynniki wewnętrzne, tj. te, które tkwią w gospodarstwie (jego zasobach, potencjale produkcyjnym), oraz czynniki zewnętrzne, niezależne od rolników-przedsiębiorców (występujące w otoczeniu gospodarstwa).

Rolnicy-przedsiębiorcy działający na cennych przyrodniczo obszarach wiejskich uznali, że najważniejszymi czynnikami wewnętrznymi, stanowiącymi atuty gospodarstw w kontekście ich wielofunkcyjności, są umiejętności kierownicze i wiedza rolników-przedsiębiorców oraz ogólnie rozumiane zasoby pracy w gospodarstwie. Respondenci wskazywali także na atut, jakim jest zbytność na pozarolnicze wyroby i usługi oferowane przez firmy rolników. Większość (3/4) respondentów nie miała trudności ze zbytem produktów rolnych gospodarstwa. Można to przypisać wysokiej jakości tych produktów (wskazywanej przez 80,1% ankietowanych). Rynek zbytności na produkty i usługi gospodarstwa (rolnicze i pozarolnicze) jest tu traktowany jako czynnik wewnętrzny, gdyż jest rozumiany jako umiejętność (zdolność) rolnika-przedsiębiorcy do znalezienia odbiorców na swoje wyroby i usługi, nawiązania trwałej współpracy z odbiorcami, zbudowania własnego grona klientów. Do wewnętrznych stymulant rozwoju wielofunkcyjności rolnicy zaliczyli także wyposażenie w majątek trwały, stan aktywów gospodarstwa oraz konkurencyjność cenową wyrobów i usług oferowanych przez gospodarstwo (firmę) rolnika.

Zdaniem respondentów, wewnętrznymi czynnikami stanowiącymi bariery (destymulanty) w rozwoju wielofunkcyjności gospodarstw rolnych są problemy z dostosowaniem gospodarstwa do wymogów Unii Europejskiej oraz niskie umiejętności (lub ich brak) w zakresie pozyskiwania funduszy UE na rozwój gospodarstw. Jeszcze większą barierą są małe zasoby ziemi w gospodarstwie oraz niedostatek lub brak współpracy z innymi gospodarstwami i partnerami rynkowymi. Największe słabości (jeśli mierzyć odsetkiem wskazań respondentów) to wątpliwa współpraca z otoczeniem instytucjonalnym, w tym z samorządem lokalnym, a także brak innowacyjności

gospodarstw (firm) (tab. 4). Należy podkreślić, że oceny dokonane przez rolników-przedsiębiorców w kwestii słabości gospodarstwa były znacznie bardziej zróżnicowane niż oceny dotyczące atutów, na co wskazują niskie wartości współczynnika zmienności (tab. 4).

Tabela 4. Czynniki wewnętrzne – atuty (stymulanty) lub słabości (destymulanty) – badanych gospodarstw w aspekcie rozwoju wielofunkcyjnego, w opinii rolników-przedsiębiorców

Table 4. Internal factors – strengths (stimulants) or weaknesses (destimulants) – of the surveyed farms in the context of multifunctional development, in the opinion of farmers-entrepreneurs

Czynniki wewnętrzne (cechy gospodarstwa) Internal factors (farm features)	% respondentów wskazujących czynnik jako: % of respondents considering the factor as:		Kierunek wpływu Direction of impact (+/-)	V (%)
	stymulantę stimulant	destymulantę destimulant		
Umiejętności kierownicze rolnika, wiedza Farmer management skills, knowledge	83,9	16,1	+	21,8
Zasoby pracy w gospodarstwie Labour resources of farm	82,3	17,7	+	18,2
Rynek zbytu na produkty i usługi pozarolnicze Market for non-agricultural products and services	82,3	17,7	+	21,8
Jakość produktów i usług Quality of products and services	80,7	19,3	+	20,9
Wyposażenie w majątek trwały Equipment with fixed assets	77,4	22,6	+	19,7
Konkurencyjne ceny produktów i usług Competitive prices of products and services	77,4	22,6	+	25,3
Stan aktywów gospodarstwa (budynków, maszyn) Condition of farm assets (buildings, machinery)	75,8	24,2	+	24,2
Rynek zbytu dla produktów rolnych Market for agricultural products	74,2	25,8	+	23,4

Tabela 4. cd. / Table 4. cont.

Czynniki wewnętrzne (cechy gospodarstwa) Internal factors (farm features)	% respondentów wskazujących czynnik jako: % of respondents considering the factor as:		Kierunek wpływu Direction of impact (+/-)	V (%)
	stymulantę stimulant	destymulantę destimulant		
Dostosowanie gospodarstwa do wymogów UE i umiejętność pozyskiwania funduszy UE Adaptation of farm to EU requirements, and ability to acquire EU funds	35,5	64,5	-	57,6
Zasoby ziemi w gospodarstwie Land resources of farm	32,3	67,7	-	79,9
Współpraca z innymi gospodarstwami i partnerami rynkowymi Cooperation with other farms and market partners	30,6	69,4	-	44,1
Współpraca z otoczeniem instytucjonalnym Cooperation with institutions	29,0	71,0	-	43,5
Wprowadzanie innowacji Implementation of innovation	21,0	79,0	-	113,3

V – współczynnik zmienności / coefficient of variation

Źródło: Badania ankietowe

Source: Questionnaire-based survey

Do najważniejszych czynników zewnętrznych sprzyjających rozwojowi wielofunkcyjności gospodarstw rolnicy-przedsiębiorcy zaliczyli rentę położenia gospodarstwa wynikającą z obecności cennej, atrakcyjnej turystycznie przyrody. Respondenci wskazywali też na takie szanse, jak rozwój infrastruktury turystycznej, możliwość uzyskania wsparcia finansowego z Unii Europejskiej oraz istnienie popytu na produkty i usługi wytwarzane w gospodarstwie (zarówno rolno-żywnościowe, jak i pozarolnicze). Do szans respondenci zaliczyli także stan środowiska przyrodniczego oraz dostęp do informacji rynkowej. Dała się zauważyć bardzo duża zgodność respondentów w ocenie czynników zewnętrznych stwarzających, ich zdaniem, szanse na rozwój wielofunkcyjności gospodarstw (tab. 5).

Z drugiej strony, zewnętrznymi czynnikami stanowiącymi destymulanty (bariery) w rozwoju wielofunkcyjności gospodarstw są, według respondentów, niedorozwój

infrastruktury społecznej, technicznej i instytucjonalnej obszarów wiejskich, niska jakość zasobów pracy na wsi, niskie dochody mieszkańców wsi oraz wysokie bezrobocie. Ankietowani wskazywali także na słabą, ich zdaniem, koniunkturę rynkową w rolnictwie, a także na występowanie dużej konkurencji na rynku lokalnym (tab. 5).

Tabela 5. Czynniki zewnętrzne – szanse (stymulanty) lub zagrożenia (destymulanty) – badanych gospodarstw w aspekcie rozwoju wielofunkcyjności gospodarstw, w opinii rolników-przedsiębiorców

Table 5. External factors – opportunities (stimulants) or threats (destimulants) – of the surveyed farms in the context of the development of farm multifunctionality, in the opinion of farmers-entrepreneurs

Czynniki zewnętrzne External factors	% respondentów wskazujących czynnik jako: % of respondents considering the factor as:		Kierunek wpływu Direction of impact (+/-)	V (%)
	stymulantę stimulant	destymulantę destimulant		
Ruch turystyczny w okolicy Tourist traffic in vicinity	93,6	6,4	+	6,0
Atrakcyjne turystycznie tereny Sites attractive for tourists	91,9	8,1	+	8,3
Rozwój infrastruktury turystycznej Development of tourism infrastructure	90,3	9,7	+	13,6
Możliwości wsparcia finansowego z UE Possibility of financial support from EU	85,5	14,5	+	21,3
Popyt na tradycyjne produkty rolne Demand for traditional agricultural products	82,3	17,7	+	32,3
Popyt na produkty i usługi pozarolnicze Demand for non-agricultural products and services	80,7	19,3	+	37,7
Stan środowiska przyrodniczego Condition of natural environment	64,5	35,5	+	48,0
Dostęp do informacji rynkowej Access to market information	59,7	40,3	+	44,9
Jakość zasobów pracy na wsi Quality of labour resources in rural areas	29,0	71,0	-	49,7

Tabela 5. cd. / Table 5. cont.

Czynniki zewnętrzne External factors	% respondentów wskazujących czynnik jako: % of respondents considering the factor as:		Kierunek wpływu Direction of impact (+/-)	V (%)
	stymulantę stimulant	destymulantę destimulant		
Konkurencja na rynku lokalnym Competition on local market	29,0	71,0	-	50,2
Infrastruktura społeczna wsi Social infrastructure of rural areas	27,4	72,6	-	47,0
Infrastruktura techniczna Technical infrastructure	24,2	75,8	-	39,5
Dochody ludności wiejskiej Incomes of rural population	22,6	77,4	-	46,5
Koniunktura rynkowa w rolnictwie Market situation in agriculture	21,0	79,0	-	48,4
Stopa bezrobocia Unemployment rate	21,0	79,0	-	66,1
Wsparcie instytucji; infrastruktura instytucjonalna Support from institutions; institutional infrastructure	19,3	80,7	-	37,0

V – współczynnik zmienności / coefficient of variation

Źródło: Badania ankietowe

Source: Questionnaire-based survey

Wnioski

- Położenie gospodarstwa rolnego na cennych przyrodniczo obszarach wiejskich z rozdrobnioną strukturą agrarną niesie wiele wyzwań dla funkcjonowania gospodarstwa. Z jednej strony, niskie dochody, jakie rolnik może uzyskać z produkcji rolnej, skłaniają do rozwoju wielofunkcyjności gospodarstw rolnych, z drugiej zaś – obecność cennej przyrody, zwłaszcza obszarów chronionych, stwarza ograniczenia dla prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej. Rolnicy, chcąc podejmować taką aktywność, muszą zatem uwzględnić te uwarunkowania.
- Na obszarach wiejskich objętych ochroną przyrody rolnicy w większym stopniu niż na innych terenach uwzględniają walory środowiska przyrodniczego zarówno w swojej działalności rolniczej (m.in. dostosowując zużycie nawozów czy środków ochrony roślin), jak i w pozarolniczej aktywności gospodarczej. Na cennych przyrodniczo obszarach częściej też spotyka się takie formy aktywności gospodarczej,

jak agroturystyka czy produkcja wyrobów tradycyjnych i regionalnych lub ekologicznych, łączące w sobie istotne funkcje ekonomiczne, środowiskowe, społeczne i kulturowe.

- Na terenach cennych przyrodniczo i objętych ochroną, w znacznie większym zakresie niż na pozostałych obszarach wiejskich, realizuje się te formy działalności pozarolniczej, które są związane z produkcją rolną i środowiskiem przyrodniczym (w aspekcie jego ochrony), a także z walorami krajobrazowymi i kulturowymi wsi. To dowodzi, że rolnicy-przedsiębiorcy starają się łączyć w praktyce koncepcję wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa z koncepcją zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.
- Wśród czynników wewnętrznych i zewnętrznych wobec gospodarstw rolnych największe ograniczenia dla rozwoju wielofunkcyjności tych gospodarstw, zdaniem rolników-przedsiębiorców, stanowią słabe relacje gospodarstw z otoczeniem instytucjonalnym i brak wsparcia ze strony instytucji. Słaba jest również współpraca rolników-przedsiębiorców z innymi producentami rolnymi oraz partnerami biznesowymi (mała integracja pozioma i pionowa gospodarstw/firm). Ponadto istotne znaczenie mają ograniczenia wynikające z niewystarczającego poziomu rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej na wsi oraz niestabilność koniunktury na rynku rolnym. Rolnicy-przedsiębiorcy wskazywali też, że ograniczeniem dla rozwoju biznesu są niskie dochody ludności wiejskiej oraz wysokie bezrobocie na wsi. Co istotne w tym ostatnim kontekście, jako czynnik ograniczający traktowali także jakość zasobów ludzkich na wsi. Wreszcie, ważną barierę w rozwoju wielofunkcyjności stwarza skąpość zasobów ziemi, czyli mały areał użytków rolnych większości gospodarstw, charakterystyczny dla rozdrobnionego rolnictwa. Pokonywanie lub łagodzenie tych ograniczeń (np. w zakresie zasobów ziemi – przez rozwój dzierżaw, kredyty preferencyjne na zakup ziemi, bodźce finansowe motywujące do następstwa pokoleniowego i koncentracji gospodarstw) jest zatem bardzo istotne w tworzeniu korzystnych warunków dla wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa. Na obszarach cennych przyrodniczo muszą być jednocześnie uwzględnione potrzeby „niemych interesariuszy” zrównoważonego rozwoju, czyli środowiska przyrodniczego, krajobrazu wiejskiego oraz dziedzictwa kulturowego wsi. Ważną rolę w tych procesach należy przypisać otoczeniu instytucjonalnemu wsi i rolnictwa.

Bibliografia

- Brodzińska, K. (2010). Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce na tle uwarunkowań przyrodniczych i systemu wsparcia finansowego. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego*, 10(2), 12–21.
- Cieszewska, A. (2008). Zachowanie terenów cennych przyrodniczo w kształtowaniu struktury krajobrazu na poziomie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 21, 239–250.
- Czudec, A. (2009). *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

- Czudec, A. (2011). Endogeniczne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie Podkarpacia). *Studia KPZK PAN*, 138, 161–182.
- Czudec, A., Zajac, D. (2010). Znaczenie programu rolnośrodowiskowego we wdrażaniu form wielofunkcyjnego rolnictwa. *Roczniki Nauk Rolniczych. Seria G – Ekonomika rolnictwa*, 97(3), 51–60.
- Kutkowska, B. (2008). Realizacja programów rolnośrodowiskowych na terenie Dolnego Śląska w latach 2004–2006 ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o wysokich walorach przyrodniczych. *Ochrona Środowiska i Zasobów Natury*, 35/36, 44–47.
- Kutkowska, B. (red.) (2010). *Rozwój zrównoważony rolnictwa i obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Maurel, M.-C. (2005). Jaką rolę ma odgrywać rolnictwo w społeczeństwie europejskim? *Więś i Rolnictwo*, 1(126), 23–36.
- Niemczyk, J., Niemczyk, J. (2001). Europejski model rolnictwa a tendencje globalizacyjne w sektorze rolno-żywnościowym. *Więś i Rolnictwo*, 3(112), 33–48.
- Ostromęcki, A., Zajac, D. (2009). Ekonomiczne i społeczne bariery rozwoju rolnictwa w południowo-wschodniej Polsce, W: A. Czudec (red.), *Możliwości i bariery rozwoju regionu* (s. 51–66). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Ostromęcki, A., Zajac, D. (2014). Vplyv zmien výrobných faktorov v poľnohospodárstve na životné protredie Podkarpatského regiónu, W: B. Grzebyk, A. Walenia (red.), *Prírodné a sociálno-ekonomické podmienky rozvoja prihraničných oblastí Poľska a Slovenskej Republiky* (s. 274–290). Rzeszów: FOSZE.
- Rizov, M. (2006). Rural development perspectives in enlarging Europe: The implications of CAP reforms and agricultural transition in accession countries. *European Planning Studies*, 14(2), 219–238.
- Rowiński, J. (2006). Miejsce rolnictwa polskiego w rolnictwie europejskim. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1(306), 105–128.
- Zajac, D. (2014). *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Zegar, J.S. (2012). Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 1, 129–148.
- Zielińska, A. (2013). *Gospodarowanie na obszarach przyrodniczo cennych w Polsce w kontekście rozwoju zrównoważonego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 16.03.2016

Do cytowania – For citation:

Kata, R., Zajac, D. (2016). Wielofunkcyjność rolnictwa na cennych przyrodniczo obszarach wiejskich o rozdrobnionej strukturze agrarnej [Multifunctionality of agriculture in naturally-valuable rural areas with fragmented agrarian structure]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 1, 15–31. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2016.1.15>.